O‘ZBEK TIBBIY TERMINOLOGIYASIDA XALQARO BIRLIKLARNING MOSLASHUVI VA MILLIY TERMIN YARATISH TAMOYILLARI

Habiyaliyeva Madina Xolmurod qizi
Namangan davlat pedagogika instituti talabasi
Elektron pochta: habiyaliyevamadina1212@gmail.com
Tel.: +998943552827
https://doi.org/10.5281/zenodo.21758162

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tibbiy terminologiyasida xalqaro birliklarning fonetik, morfologik, semantik va funksional jihatdan moslashuvi hamda milliy termin yaratish tamoyillari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi tibbiyot sohasiga oid terminlarning o‘zbek tiliga kirib kelish yo‘llari, ularning adabiy til me’yorlariga moslashish darajasi va milliy terminologik tizimdagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Maqolada tavsifiy, qiyosiy, komponent tahlil, struktur-semantik va funksional tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida tibbiy matnlarda faol qo‘llanadigan diagnostika, terapiya, reabilitatsiya, immunitet, vaksina, profilaktika, kardiologiya, nevrologiya, MRT, KT, EKG kabi birliklar tanlandi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, xalqaro tibbiy terminlar o‘zbek tilida transliteratsiya, kalkalash, affiksatsiya, qisqartma, gibrid birikma va semantik ixtisoslashuv orqali moslashadi. Milliy termin yaratishda aniqlik, qisqalik, bir ma’nolilik, tushunarlilik, tizimlilik va xalqaro standartlar bilan muvofiqlik asosiy mezon bo‘lib xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: tibbiy terminologiya, xalqaro birliklar, termin moslashuvi, milliy termin, transliteratsiya, kalkalash, gibrid termin, semantik ixtisoslashuv, o‘zbek tili, standartlashuv.

АДАПТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЕДИНИЦ В УЗБЕКСКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ И ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация: В статье анализируется адаптация международных единиц в узбекской медицинской терминологии с фонетической, морфологической, семантической и функциональной точек зрения, а также рассматриваются принципы создания национальных терминов. Цель исследования заключается в выявлении путей проникновения медицинских терминов в узбекский язык, степени их соответствия нормам литературного языка и их места в национальной терминологической системе. В работе использованы описательный, сравнительный, компонентный, структурно-семантический и функциональный методы анализа. Материалом исследования послужили такие активно употребляемые в медицинских текстах единицы, как диагностика, терапия, реабилитация, иммунитет, вакцина, профилактика, кардиология, неврология, МРТ, КТ, ЭКГ. Результаты показывают, что международные медицинские термины адаптируются в узбекском языке посредством транслитерации, калькирования, аффиксации, аббревиации, гибридных сочетаний и семантической специализации. При создании национальных терминов важны точность, краткость, однозначность, понятность, системность и соответствие международным стандартам.
Ключевые слова: медицинская терминология, международные единицы, адаптация терминов, национальный термин, транслитерация, калькирование, гибридный термин, семантическая специализация, узбекский язык, стандартизация.

ADAPTATION OF INTERNATIONAL UNITS IN UZBEK MEDICAL TERMINOLOGY AND PRINCIPLES OF NATIONAL TERM FORMATION

Abstract: This article analyzes the adaptation of international units in Uzbek medical terminology from phonetic, morphological, semantic and functional perspectives, as well as the principles of national term formation. The aim of the study is to identify the ways in which medical terms enter the Uzbek language, the degree of their adaptation to literary language norms and their role in the national

terminological system. The study applies descriptive, comparative, component, structural-semantic and functional methods. The research material includes frequently used medical units such as diagnostika, terapiya, reabilitatsiya, immunitet, vaksina, profilaktika, kardiologiya, nevrologiya, MRI, CT and ECG. The results show that international medical terms are adapted in Uzbek through transliteration, calquing, affixation, abbreviation, hybrid combinations and semantic specialization. In national term formation, accuracy, brevity, monosemy, comprehensibility, systematicity and compatibility with international standards are the main criteria. The article emphasizes the need to coordinate national terminology with global medical communication while preserving the internal norms of Uzbek.

Keywords: medical terminology, international units, term adaptation, national term, transliteration, calquing, hybrid term, semantic specialization, Uzbek language, standardization.

KIRISH

Har bir fan sohasi o‘z tushunchalar tizimi, nomlash an’analari va maxsus leksik qatlamiga ega. Tibbiyot sohasi esa terminologik tizimi eng faol rivojlanayotgan, xalqaro aloqadorligi yuqori bo‘lgan sohalardan biridir. Kasallik nomlari, tashxis qo‘yish usullari, davolash jarayonlari, farmatsevtik vositalar, laborator tahlillar va zamonaviy diagnostika texnologiyalari bilan bog‘liq terminlar muntazam yangilanib boradi. Shu sababli tibbiy terminologiya nafaqat tor sohaviy lug‘at, balki ilmiy uslub, rasmiy hujjat, ommaviy axborot, shifokor va bemor muloqoti hamda ta’lim jarayonida faol qo‘llanadigan muhim lingvistik tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tibbiy terminologiyasida xalqaro birliklarning ulushi juda katta. Buning asosiy sababi tibbiyot terminlarining ko‘p qismi yunon, lotin, keyinchalik fransuz, nemis, rus va ingliz tillari orqali shakllangan umumilmiy qatlamga mansubligidir. Masalan, terapiya, diagnostika, profilaktika, reabilitatsiya, immunitet, kardiologiya, nevrologiya, pediatriya, endokrinologiya, vaksina, infeksiya kabi birliklar bir nechta tillarda deyarli o‘xshash shaklda ishlatiladi. Biroq bu birliklar o‘zbek tilida aynan ko‘chirilgan holda qolmaydi; ular fonetik talaffuz, grafik yozuv, qo‘shimcha qabul qilish, birikma hosil qilish va semantik ixtisoslashuv orqali milliy til tizimiga moslashadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, xalqaro terminlarni me’yoriy asosda moslashtirish va zarur hollarda milliy muqobillar yaratish bugungi o‘zbek tili taraqqiyotida muhim masalalardan biridir. Agar xalqaro terminlar haddan tashqari ko‘p va tartibsiz ishlatilsa, tibbiy matn keng auditoriya uchun murakkablashadi; aksincha, barcha terminlarni sun’iy tarzda milliylashtirish soha mutaxassislari o‘rtasidagi xalqaro tushunarlilikka zarar yetkazishi mumkin. Demak, tibbiy terminologiyada xalqaro birlik va milliy termin o‘rtasidagi muvozanatni ilmiy asosda belgilash zarur.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tibbiy terminologiyasida xalqaro birliklarning moslashuv yo‘llarini aniqlash, ularning fonetik, morfologik, semantik va funksional xususiyatlarini tahlil qilish hamda milliy termin yaratish tamoyillarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun xalqaro tibbiy terminlarning o‘zbek tilidagi shakllari kuzatildi, ularning qo‘llanish muhiti ajratildi, terminlarning milliy til me’yorlariga moslashish darajasi tahlil qilindi va termin yaratishda amal qilinishi lozim bo‘lgan mezonlar umumlashtirildi.

Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tibbiy terminologiyasida qo‘llanadigan xalqaro birliklar tanlandi. Tadqiqot predmeti esa mazkur birliklarning o‘zbek tiliga moslashuv mexanizmlari, milliy terminlar bilan munosabati va tibbiy kommunikatsiyadagi funksional vazifalaridir. Maqolaning ilmiy yangiligi xalqaro tibbiy terminlarning moslashuvi faqat leksik o‘zlashish sifatida emas, balki terminologik tizim, kommunikativ tushunarlilik va milliy til me’yorlari kesishmasida tahlil qilinishidadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Terminologiya masalasi tilshunoslikda maxsus nomlash tizimi, ilmiy tushunchaning lisoniy ifodasi va sohaviy kommunikatsiya vositasi sifatida o‘rganiladi. Termin oddiy so‘zdan farqli ravishda ma’lum fan sohasi doirasida aniq tushunchani bildiradi, ko‘p hollarda bir ma’nolilikka intiladi va tizimli aloqalar asosida ishlaydi. Tibbiy terminologiyada bu xususiyat yanada muhim, chunki terminning noaniq yoki noto‘g‘ri qo‘llanishi kasallik, tashxis, davolash va profilaktika haqidagi axborotning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Xalqaro terminologiya nazariyasida termin yaratishning konsept, definitsiya va nominatsiya munosabatiga asoslanishi alohida ta’kidlanadi. ISO 704 terminologiya ishida tushuncha, nom, definitsiya va termin shakllanishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni asosiy mezon sifatida belgilaydi. Bu tamoyil tibbiy terminologiya uchun ham ahamiyatli: avvalo tushuncha aniqlanadi, keyin uning o‘zbek tilidagi aniq va qulay ifodasi tanlanadi. Jahon sog‘liqni saqlash amaliyotida ICD kabi xalqaro tasniflarning mavjudligi tibbiy terminlarning global muvofiqligini ta’minlaydi.

O‘zbek tilshunosligida termin, o‘zlashma, leksik me’yor, so‘z yasalishi va uslubiy qo‘llanish masalalari umumiy adabiy til nazariyasi doirasida o‘rganilgan. Biroq tibbiy terminlarning xalqaro birlik sifatida kirib kelishi, ularning milliy til me’yorlariga moslashuvi va bemor bilan muloqotda tushunarlilik darajasi masalasi alohida izchil tahlilni talab qiladi. Ayniqsa, diagnostika va davolash texnologiyalari tez yangilanayotgan hozirgi davrda tibbiy terminologiyaning standartlashuvi va milliylashuvi o‘zaro bog‘liq jarayonlar sifatida baholanishi kerak.

Tadqiqotda tavsifiy metod orqali tibbiy terminlarning hozirgi qo‘llanish shakllari izohlandi. Qiyosiy metod xalqaro termin va uning o‘zbekcha shakli o‘rtasidagi fonetik-grafik farqlarni aniqlash uchun qo‘llandi. Struktur-semantik tahlil terminlarning tarkibiy qismlari, ma’no chegarasi va sohaviy ixtisoslashuvini ko‘rsatishga xizmat qildi. Funksional metod esa terminlarning ilmiy matn, ommaviy tibbiy axborot va shifokor-bemor muloqotidagi vazifalarini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot materiali sifatida diagnostika, terapiya, profilaktika, immunitet, vaksina, allergiya, infeksiya, reabilitatsiya, kardiologiya, nevrologiya, pediatriya, endokrinologiya, arterial bosim, qon bosimi, yurak-qon tomir tizimi, EKG, UTT, KT, MRT kabi birliklar tanlandi. Ushbu birliklar tibbiy amaliyot, ommaviy axborot va ta’limiy matnlarda faol ishlatilishi bilan ahamiyatlidir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tibbiy terminologiyasida xalqaro birliklarning moslashuvi bir necha yo‘nalishda kechadi. Birinchi yo‘nalish transliteratsiya va fonetik moslashuvdir. Masalan, diagnostika, terapiya, nevrologiya, kardiologiya, pediatriya, reabilitatsiya kabi terminlar o‘zbek tiliga tovush va yozuv imkoniyatlariga moslashgan holda kirgan. Ular o‘zbek tilida -ga, -ni, -dan, -da kabi kelishik qo‘shimchalarini erkin qabul qiladi: diagnostikadan o‘tmoq, terapiyaga yuborilmoq, reabilitatsiyadan keyingi holat kabi. Bu holat terminning morfologik tizimga moslashganini ko‘rsatadi.

Ikkinchi yo‘nalish kalkalash, ya’ni xalqaro yoki boshqa tildagi terminni o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari bilan tarjima qilishdir. Masalan, blood pressure yoki arterial pressure tushunchalari o‘zbek tilida qon bosimi, arterial bosim shakllarida ishlatiladi. Cardiovascular system birikmasi yurak-qon tomir tizimi tarzida beriladi. Bunday terminlar keng auditoriya uchun tushunarli bo‘lishi bilan ahamiyatli. Shu bilan birga, ular sohaviy aniqlikni ham saqlashi lozim.

Uchinchi yo‘nalish gibrid terminlar hosil bo‘lishidir. Gibrid termin tarkibida xalqaro birlik va milliy leksik vosita birgalikda keladi. Masalan, qandli diabet, virusli infeksiya, yurak yetishmovchiligi, immun tizim, allergik reaksiya, tibbiy profilaktika kabi birikmalarda xalqaro va o‘zbekcha elementlar o‘zaro uyg‘unlashadi. Bunday birliklar tibbiy tushunchani aniq ifodalash bilan birga, milliy tilning so‘z biriktirish imkoniyatlarini ham faollashtiradi.

To‘rtinchi yo‘nalish qisqartma birliklarning moslashuvidir. EKG, UTT, KT, MRT, DNK, RNK kabi birliklar tibbiy matnlarda ixchamlik va tezkorlikni ta’minlaydi. Biroq qisqartmalar keng omma uchun har doim ham tushunarli bo‘lavermaydi. Shu sababli ilmiy va rasmiy matnlarda qisqartma birinchi qo‘llanganda uning to‘liq shakli berilishi, keyingi o‘rinlarda qisqartma ishlatilishi maqsadga muvofiqdir. Masalan, magnit-rezonans tomografiya (MRT), kompyuter tomografiyasi (KT), elektrokardiografiya (EKG) kabi.

Beshinchi yo‘nalish semantik ixtisoslashuv bilan bog‘liq. Ayrim umumiy so‘zlar tibbiy matnda maxsus termin sifatida ishlatiladi. Masalan, bosim so‘zi umumiy tilda kuch ta’siri yoki ruhiy zo‘riqish ma’nosida ishlatilsa, tibbiy kontekstda qon bosimi bilan bog‘liq aniq fiziologik ko‘rsatkichni bildiradi. Shuningdek, hujayra, to‘qima, muhit, holat, tizim kabi birliklar tibbiy kontekstda maxsus ilmiy ma’no kasb etadi.

Quyidagi jadval xalqaro tibbiy birliklarning o‘zbek tilidagi moslashuv yo‘llarini umumlashtiradi:

Moslashuv turi	Termin va o‘zbekcha shakl	Til mexanizmi	Kommunikativ vazifa
Transliteratsiya	terapiya → terapiyaga; diagnostika → diagnostikadan	fonetik-grafik va morfologik moslashuv	sohaviy aniqlikni saqlash
Kalkalash	blood pressure → qon bosimi; cardiovascular system → yurak-qon tomir tizimi	ma’noviy tarjima	keng auditoriyaga tushunarli qilish
Gibrid birikma	virusli infeksiya; immun tizim; allergik reaksiya	xalqaro va milliy element uyg‘unligi	aniqlik va milliy me’yorni birlashtirish
Qisqartma	EKG, UTT, KT, MRT; EKG tekshiruvi, MRT natijasi	abbreviatsiya	ixcham va tezkor axborot berish
Semantik ixtisoslashuv	bosim → qon bosimi; tizim → asab tizimi	umumiy so‘zning terminlashuvi	maxsus tushunchani ifodalash

Jadvaldan ko‘rinadiki, tibbiy terminlarning o‘zbek tilidagi moslashuvi birgina o‘zlashma so‘z qabul qilish bilan cheklanmaydi. Har bir termin tilda ma’lum funksional ehtiyoj asosida yashaydi: shifokorlar uchun aniqlik, bemorlar uchun tushunarlilik, ilmiy matn uchun standartlik, ommaviy axborot uchun ixchamlik zarur. Shuning uchun xalqaro terminlarning milliy terminologiyaga kirishi nazoratli, tizimli va maqsadga muvofiq bo‘lishi kerak.

Milliy termin yaratishning birinchi tamoyili aniqlikdir. Termin bir tushunchani ifodalashi va boshqa tushunchalar bilan chalkashmasligi lozim. Masalan, profilaktika va davolash terminlari bir xil emas: birinchisi kasallikning oldini olishga, ikkinchisi mavjud kasallikni bartaraf etishga qaratilgan jarayonni anglatadi. Ikkinchi tamoyil qisqalikdir. Juda uzun va og‘ir birikmalar amaliy muloqotda qiyinchilik tug‘diradi. Uchinchi tamoyil tushunarlilikdir. Ayniqsa, tibbiy-ma’rifiy matnlarda terminning bemor tomonidan qabul qilinishi muhim.

To‘rtinchi tamoyil tizimlilikdir. Yangi termin mavjud terminologik qatorga mos kelishi lozim. Masalan, kardiologiya, nevrologiya, dermatologiya, endokrinologiya kabi terminlarda -logiya elementi soha nomini bildiradi. Shu turdagi terminlar bir tizim ichida izohlanishi kerak. Beshinchi tamoyil xalqaro muvofiqlikdir. Tibbiyot global fan bo‘lgani uchun milliy terminlar xalqaro tasnif va standartlarga zid bo‘lmasligi zarur. Milliylashuv xalqaro kommunikatsiyani uzmasligi, aksincha, o‘zbek tilidagi tibbiy muloqotni ravonlashtirishi kerak.

Shu nuqtayi nazardan, tibbiy terminlarni ikki guruhga ajratish mumkin: xalqaro shakli saqlanishi maqsadga muvofiq bo‘lgan terminlar va milliy muqobil yaratish mumkin bo‘lgan terminlar. Birinchi guruhga kardiologiya, nevrologiya, pediatriya, onkologiya, immunitet, diagnostika kabi xalqaro ilmiy muloqotda barqaror birliklar kiradi. Ikkinchi guruhga qon bosimi, yurak-qon tomir tizimi, nafas yetishmovchiligi, asab tizimi, suyak to‘qimasi kabi o‘zbekcha ifodalanishi tabiiy bo‘lgan terminlar kiradi.

Tahlil jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandi: tibbiy terminologiyada xalqaro birliklarning haddan tashqari ko‘p ishlatilishi bemor bilan muloqotda kommunikativ to‘siq hosil qilishi mumkin. Masalan, “arterial gipertenziya” termini mutaxassis uchun aniq bo‘lsa, ommaviy matnda uning yonida “qon bosimining yuqoriligi” izohi berilsa, axborot ancha tushunarli bo‘ladi. Demak, tibbiy terminologiyada ilmiy aniqlik va kommunikativ tushunarlilik bir-birini to‘ldirishi lozim.

Milliy termin yaratishda sun’iylikdan qochish ham muhim. Ayrim xalqaro terminlar uzoq vaqt davomida o‘zbek tiliga singib ketgan va adabiy me’yor sifatida qabul qilingan. Ularni majburiy ravishda boshqa so‘z bilan almashtirish terminologik barqarorlikka zarar yetkazishi mumkin. Biroq xalqaro termin tushunarsiz yoki og‘ir bo‘lsa, uning izohli, qisqa va semantik jihatdan aniq milliy muqobilini yaratish mumkin. Bu jarayon mutaxassislar, tilshunoslar va terminologiya komissiyalari hamkorligini talab qiladi.

XULOSA

O‘zbek tibbiy terminologiyasida xalqaro birliklarning moslashuvi murakkab va ko‘p bosqichli jarayondir. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, xalqaro tibbiy terminlar o‘zbek tilida transliteratsiya, kalkalash, gibrid birikma hosil qilish, qisqartma shaklida qo‘llanish va semantik ixtisoslashuv orqali milliy terminologik tizimga kiradi. Bu jarayon bir tomondan tibbiyot sohasining xalqaro xarakterini, ikkinchi tomondan o‘zbek tilining ichki rivojlanish imkoniyatlarini namoyon etadi.

Milliy termin yaratishda aniqlik, qisqalik, bir ma’nolilik, tushunarlilik, tizimlilik va xalqaro standartlarga moslik asosiy tamoyillar sifatida belgilanishi lozim. Tibbiy terminlar faqat mutaxassislar uchun emas, balki bemorlar, talaba-yoshlar, tibbiy axborot iste’molchilari va keng jamoatchilik uchun ham muhim kommunikativ vositadir. Shu bois terminning ilmiy aniqligi bilan birga, uning tushunarli va me’yoriy qo‘llanishi ham e’tiborga olinishi zarur.

Kelgusida o‘zbek tibbiy terminologiyasini maxsus korpus asosida o‘rganish, xalqaro terminlarning chastotasi va qo‘llanish sohalarini aniqlash, shifokor-bemor muloqotidagi terminlarning tushunarlilik darajasini tahlil qilish hamda izohli tibbiy terminlar lug‘atini takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – 96 b.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 248 b.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M., Yo‘ldosheva D. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.
4. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1989. – 112 b.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
6. Sager J. C. A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins, 1990. – 254 p.
7. Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. – Amsterdam: John Benjamins, 1999. – 248 p.
8. Wüster E. Introduction to the General Theory of Terminology and Terminological Lexicography. – Vienna: Springer, 1979. – 176 p.
9. ISO 704:2022. Terminology work — Principles and methods. – Geneva: International Organization for Standardization, 2022. – Elektron manba.
10. World Health Organization. International Classification of Diseases 11th Revision (ICD-11). – Geneva: WHO, 2022. – Elektron manba.
11. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008. – 529 p.